

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Psychoanalytische ornithologie

Bespreking van: Andreas De Block (2004). *De vogel van Leonardo. Freuds opvattingen over de relatie tussen seksualiteit, cultuur en psychische gezondheid*. Leuven/Voorburg: Acco. ISBN 90-334-5530-7, 181 pagina's, prijs: € 18,50

Jos de Kroon

De vogel van Leonardo is het vierde deel in de serie *Psychoanalyse in tijden van wetenschap* die onder redactie staat van Paul Verhaeghe. De naamgeving van de serie zet al tot denken aan: moet psychoanalyse geassocieerd worden met eenzaamheid zoals de onwillekeurig opdoemende titel van Gabriel Marquez suggereert? Of – nog anders – moet de psychoanalyse zich juist verheugen over een toenemende wetenschappelijke belangstelling en haar verzet tegen de empirie opgeven? We mogen het allemaal naar eigen goeddunken invullen, want we leven immers in een vrije wereld. Of de psychoanalyse als antropologische theorie en klinische praktijk blij moet zijn met de huidige belangstelling uit positivistisch empirische hoek, meen ik te moeten betwijfelen.

De titel van het te bespreken boek is mooi en poëtisch, althans het eerste deel. Het doet bijna onmiddellijk denken aan *De vogel Phoenix*, maar niet *Leonardo* is – zoals *Phoenix* – de vogel, het betreft de vogel van Leonardo. Tenzij de vogel een metafoor van het verlangen van Leonardo is; dan zou zelfs de titel *De vogel Leonardo* toepasselijk zijn. Waarmee we meteen midden in de materie van dit boek zitten: de sublimatie.

De titel verwijst naar een vroege herinnering van Leonardo da Vinci. In *Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci* (Freud 1910) analyseert Freud een jeugdherinnering van Leonardo da Vinci, door hem als volgt weergegeven: 'Es scheint, dass es mir schon vorher bestimmt war, mich so gründlich mit dem Geier zu befassen, denn es kommt mir als eine ganz

frühe Erinnerung in den Sinn, als ich noch in der Wiege lag, ist ein Geier zu mir herabgekommen, hat mir den Mund mit seinem Schwanz geöffnet und viele Male mit diesen seine Schwanz gegen meinen Lippen gestossen' (Freud 1910, p. 150).

Nu is om het woordje 'Geier' veel te doen geweest. Freud zou een verkeerde vertaling hebben gebruikt van het Italiaanse 'nibbio', dat 'wouw' en niet 'gier' betekent. Later is gebleken dat de verkeerde vertaling volledig op het conto van Freud moet worden geschreven, en niet op de geraadpleegde vertaling, wat weer heeft bijgedragen aan de slechte reputatie van Freud als waarheidsvinder. Freuds analyse van Leonardo's herinnering is gedeeltelijk gebaseerd op de betekenis van de gier vanuit het beeldschrift van de oude Egyptenaren, waar deze vogel de moeder voorstelt. Ook vereerden de Egyptenaren de godin Mut die werd afgebeeld met de kop van een gier. Voor de grond van deze interpretatie blijft weinig over wanneer de vogel in Leonardo's fantasie geen gier blijkt te zijn. De Block is vrij mild ten aanzien van deze uitglijder omdat de rest van de analyse van de door Freud zo bewonderde Leonardo als een van de mooiste teksten van Freud wordt beschouwd (Gay 1988). Anders wordt het wanneer de tekst op waarde wordt geschat ten aanzien van de sublimatie, het thema van dit boek. Hoewel *Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci* de meest uitgebreide en technische uiteenzetting van Freud over de sublimering bevat, wordt niet duidelijk hoe de sublimering nu precies werkt. In welke zin verschilt de sublimering van andere vormen van 'deseksualisering', zoals verdringing, reactieformatie en idealisering? Nergens in de tekst wordt een duidelijke definitie gegeven van wat sublimering nu precies is. Generaties psychoanalytici hebben last gehad van deze onduidelijkheid, zo zelfs dat Laplanche spreekt van een lacune in de psychoanalytische theorie die feitelijk tot op de dag van vandaag is blijven voortbestaan (Laplanche & Pontalis 1967). In het derde

hoofdstuk van De Blocks boek wordt gesproken van het failliet van Freuds sublimeringsleer. Moet sublimatie gezien worden als een afweer van iets wat door Freud als onlustvol werd gezien en wat moest uitmonden in een sublimatorisch genot? Of moeten we de sublimatie zien als een manifestatie van psychopathologie, als een symptoom? Doorgaans beschouwen we sublimatie als een transformatie van een primitieve drift naar een activiteit die op een maatschappelijk hoger plan staat. In dit licht kan sublimatie geen psychopathologisch verschijnsel genoemd worden. Wanneer het idee van de sublimering in verband wordt gebracht met de therapeutische praktijk dan wordt, in het voetspoor van Freud, de toon van het boek nog pessimistischer. Lange tijd dacht Freud en met hem tot op de dag van vandaag vele psychoanalytici, dat een geslaagde analyse noodzakelijkerwijze tot sublimering zou leiden. Freud is hierop teruggekomen en heeft gezegd dat een therapeutische ambitie van de psychoanalyse onmogelijk is, en verder dat het sublimeringsbegrip voor de therapie overbodig is.

Kom ik tot een waardering van dit boek dan moet ik constateren dat ik het niet makkelijk leesbaar vind en dat heeft vooral te maken met het feit dat het thema van de sublimatie het hele boek door op een hoog abstractieniveau wordt bespeld. Nergens wordt een voorbeeld uit de dagelijkse ervaring of de klinische praktijk naar voren gebracht, maar dat kan de auteur als wijsgerig antropoloog moeilijk aangerekend worden. Alleen de fantasie van Leonardo roept een beeld op en dat is in enkele regels verteld zoals deze recensie laat zien. Het boek is zeker niet onverdienstelijk, omdat het zich in een niet aflatende aandacht richt op het thema van de sublimatie. Inmiddels zijn er in het Nederlandse taalgebied al enkele publicaties verschenen die in meer of mindere mate de sublimatie tot onderwerp hebben (Moyaert 1995; De Kesel 2002; Vergote 2002). Het is de vraag of daarmee de lacune voor Belgen en Nederlanders voldoende is gevuld. Ik denk het niet. Laat dit dan een uitnodiging zijn om over dit onderwerp verder te publiceren en en passant ook de klinische praktijk mee te nemen.

De Kesel, M. (2002). *Eros en Ethiek. Een lectuur van Jacques Lacans Séminaire VII*. Leuven/Leusden: Acco.

Gay, P. (1988). *Freud: A life for our time*. New York/ Londen/Toronto/Sydney/Auckland: Anchor Books.

Freud, S. (1910). Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci. In *Gesammelte Werke* Band VIII (p. 127-211). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.

Laplanche & Pontalis (1967). *Vocabulaire de la Psychanalyse*. Parijs: PUF.

Moyaert, P. (1995). *Ethiek en sublimatie*. Nijmegen: SUN.

Vergote, A. (2002). *De sublimatie. Een uitweg uit Freuds impasses*. Nijmegen: SUN.

J. de Kroon is psychiater en psychoanalyticus, ex-A-opleider en lid van de Association Mondiale de Psychanalyse, de New Lacanian School en bestuurslid van de International Society of the Psychological treatment of Schizophrenia and other psychoses. Hij is werkzaam in een privé-praktijk in Eindhoven.

Bridging the gap

Bespreking van: Peter Fonagy (2001). *Attachment Theory and Psychoanalysis*. New York: Other Press. ISBN 1-892746-70-0, 261 pagina's, prijs: £ 22,50

Wim Vanmechelen

Peter Fonagy levert in *Attachment Theory and Psychoanalysis* geen geringe prestatie met zijn poging de kloof tussen psychoanalyse en hechtingsonderzoek te dichten. Zijn theorie over mentalisatie heeft veel invloed gekregen. Veilige hechting en de daarvoor noodzakelijke dyade vormen de basis voor de ontwikkeling van zelfgevoel en voor het aanvoelen van en zich verhouden tegenover de ander. Deze gemeenschappelijke wortels van beide stromingen zijn de afgelopen jaren steeds duidelijker geworden. Epistemologisch evolueerden ze in een verschillende richting. De psychoanalyse maakte zelden gebruik van de observatiegegevens uit het hechtingsonderzoek.

De hechtingstheorie bleef anderzijds vanuit haar empirische en positivistische achtergrond afgeschermd van het zich ontwikkelende ideeëngoed binnen de psychoanalyse, dat in het bijzonder gevoed werd door de therapeutische ervaring met patiënten met een persoonlijkheidsstoornis.

Fonagy gaat op zoek naar de convergenties en divergenties tussen beide theorieën en begint met een schets van de wijde kloof die vanaf de beginjaren van het hechtingsonderzoek gaapte. Aanvankelijk ging het er Bowlby in *Attachment and Loss* om de toenadering te kunnen meten waar het hechtingssysteem op gericht is. De afwezigheid van de hechtingsfiguur doet de (biologische) behoefte eraan ontstaan, haar aanwezigheid schakelt de behoefte opnieuw uit. De meting hiervan is eenvoudig een kwestie van zuiver gedragsonderzoek: in die dagen voor psychoanalytici in zijn simpliciteit zowat de ergst denkbare uitwas van behavioristisch reductionisme. Fonagy vindt de schets van dergelijke oorspronkelijke meningsverschillen belangrijk. Zo kan hij aantonen hoe ook hier het vasthouden aan oude kritieken en het voortdurend verwijzen naar embryonale theorievorming zonder oog te hebben voor de latere ontwikkelingen van een theorie vooruitgang afremt. Iets wat de volgelingen van de 'kwakzalver uit Wenen' tegenwoordig wellicht toch niet zo vreemd in de oren zal klinken.

In zijn overzicht van psychoanalytische auteurs en hechtingstheoretici tracht de auteur alle gezaghebbende scholen en denkrichtingen te bespreken. Hij geeft hun relevante ideeën over het onderwerp van dit boek en expliciteert per stroming de punten van verschil en overeenkomst. De manier waarop hij dit doet verradt duidelijk de empirist in hem. Door zo schematisch te werk te gaan, schept hij orde in een multiversum van benaderingen en maakt hij dit boek tot een 'quick reference guide', waarin de lezer zich snel vertrouwd kan maken met de materie. Hoewel de auteur bescheiden opmerkt niet exhaustief te willen zijn, bespreekt hij na een bondig hoofdstukje Freud toch vrijwel alle relevante literatuur, te beginnen met de egopsychologie (Hartmann, Spitz, Jacobson, Erikson); de daaropvolgende modificaties (Anna Freud, Margaret Mahler, Joseph

Sandler); het Klein-Bionmodel; de Britse School (Fairbairn, Winnicott, Balint, Khan, Bollas); de Noord-Amerikaanse objectrelationele theoretici (Modell, Kohut, Kernberg); het werk van Daniel Stern, die met zijn succesvolle onderzoek bij jonge kinderen naar de ontwikkeling van het zelf een van de sterkste bruggebouwers is tussen ontwikkelingstheoretici en analytici; de relationele of intersubjectieve theorieën (Ogden, McLaughlin, Hoffman, Renik, Bromberg). Het overzicht wordt afgesloten met een hoofdstuk over enkele auteurs wier theorievorming omtrent hechting diepgaand beïnvloed is door de psychoanalyse. De overlapping tussen beide theorieën is bij hen het meest verregaand en Fonagy situeert zichzelf als het dichtst hierbij aanleunend (Karlen Lyons-Ruth, Morris Eagle, Jeremy Holmes, Arietta Slade, Alicia Lieberman). Het is Fonagy's voortdurende bekommernis de punten van overeenkomst tussen hechtingstheorie en psychoanalyse te distilleren en met onderbouwde argumenten in te gaan tegen de overheersende idee dat beide onderling incompatibel zouden zijn. Het inzicht in een aantal domeinen zal wellicht in de (nabije) toekomst groeien door bijdragen uit beide denkrichtingen: het belang van de omgeving van het kind bij het onderzoek van persoonlijkheidsontwikkeling (het 'good enough' van Winnicott), de cognitieve onderbouw van de emotionele ontwikkeling (mentaliseratie als specifieke symbolische functie die gelijktijdig voorwerp van aandacht is geworden binnen zowel de hechtingstheorie als de psychoanalyse), een hernieuwd onderzoek met aandacht voor de manier waarop psychoanalytische of hechtingstheoretische concepten teruggevonden kunnen worden in het andere referentiekader: Fonagy haalt het voorbeeld aan van 'attachment' versus 'basic trust' (Erikson) of onveilige hechting versus de paranoïd-schizoïde positie (Klein). Fonagy tracht met dit boek vooral aan te tonen dat de verschillen in theorievorming en benadering tussen hechtingstheoretici en psychoanalytici eerder te maken hebben met (grote) verschillen in invalshoek dan dat ze niet over dezelfde materie zouden handelen. Zijn uitgangspunt is dat veel ontdekkingen binnen de hechtingstheorie niet alleen hoeven voort te

komen uit de empirische observatie maar even goed te reproduceren zijn op de sofa wanneer men de psychoanalytische theorie in haar geheel beschouwt. In zijn visie groeien beide naar elkaar toe en zullen inzichten en methoden uit beide stromingen wederzijds gebruikt kunnen worden (zoals bijvoorbeeld de meting van hechtingsstatus als resultaat van psychoanalytische behandeling).

Waarschijnlijk zal dit boek nog geruime tijd gelden als referentiewerk. Niet zozeer door de uitgebreidheid (met 192 pagina's tekst niet echt volumineus) maar wel vanwege het succes waarmee Fonagy erin slaagt een overzicht te bieden van een zo uitgebreide materie. Door het vrij schematische opzet kan men – niet in het minst dankzij de zeer uitgebreide index – snel een onderwerp of auteur terugvinden én zicht krijgen op de situering ervan binnen het theoretische veld en het belang ervan voor de aan de gang zijnde discussie. Keerzijde hiervan is natuurlijk dat het een tamelijk dense tekst oplevert met een hoog synthetisch karakter. De referentielijst van vierenvijftig pagina's beslaat ongeveer een vijfde van het boek en is toch wat overdreven. Wel blijkt hieruit dat Fonagy op een indrukwekkende eruditie kan bogen. Dit boek zal ondanks zijn bescheiden plaatsje in het boekenrek meer dan eens geconsulteerd worden door de lezer die het aan de gang zijnde debat graag wil volgen.

W. Vanmechelen is psychiater en psychoanalytisch psychotherapeut, werkzaam in eigen praktijk en bij de Vereniging Geestelijke Gezondheidszorg Regio Mechelen te Lier, en verbonden als supervisor aan de postgraduate specialisatie in de psychoanalytische psychotherapie (KU Leuven).

Postmodernisme en de huidige kliniek

Bespreking van Roger Frie (red.) (2003). *Understanding Experience: Psychotherapy and Postmodernism*. Hove/New York: Routledge. ISBN 1-58391-900-7, 279 pagina's, prijs: £ 16,99

Piet Decoster

Redacteur Roger Frie vertrekt in *Understanding experience* vanuit de vaststelling dat er een tekort is aan dialoog tussen de kliniek en de theorie. Hij betreurt deze kloof en wil met deze bundel de hand reiken naar de Europese traditie waarin inzichten uit de psychologie en de filosofie vrijelijk gecombineerd worden. Van meet af aan is duidelijk dat de auteur schrijft tegen de achtergrond van het huidige klimaat in de Verenigde Staten waarin de medische psychologie en het postmodernisme tegenover elkaar staan. Uit zijn voorwoord blijkt de behoefte zich te verzetten tegen de tendens tot een te eng technische opleiding van geestelijke-gezondheidswerkers.

Het boek valt te lezen als een pleidooi om het persoonlijke weer op te zoeken. Waaruit bestaat de subjectieve ervaring? Is subjectiviteit intern of extern (en bijgevolg publiek)? Is subjectiviteit altijd en onvermijdelijk een construct? Welke rol wordt er aan andere mensen, de taal en de maatschappij toebedeeld in de ontwikkeling van onze subjectiviteit? Het zijn dergelijke vragen die het actuele debat over postmodernisme schragen.

Understanding experience probeert een aantal antwoorden te formuleren en op die manier een brug te bouwen tussen modernisme en postmodernisme. Fundamentele kritiek is hierbij gericht aan het adres van de Amerikaanse egopsychologie waarin de centrale focus op het ego en zijn weerstanden komt te liggen. Dit is immers een terugkeer naar het cartesiaanse denken dat Freud nu juist trachtte te overstijgen.

Beschouwingen over het klinische werk van Binswanger, Boss, Fromm, Fromm-Reichmann, Laing en Lacan worden belicht tegen de achtergrond van onder meer de theorie van Buber, Heidegger, Husserl, Merleau-Ponty en Sartre. Niemand zal betwijfelen dat de postmoderne grootheden een enorme bijdrage hebben geleverd tot het begrijpen van de determinanten van ons gedrag, onze gedachten en onze gevoelens. Het verabsoluteren van taal, cultuur en maatschappij als determinanten van de menselijke ervaring verleent ze echter een te sacrale (lees: onaantastbare) status. Laat het volstaan binnen deze context het baanbrekende werk van een auteur als Antonio Damasio

(1999) te vermelden ter relativering. Baanbrekend omdat hij aantoont dat we niet buiten de fundamentele betrokkenheid van het lichaam kunnen in elke menselijke ervaring. Relatief daar waar het lichaam – en bijgevolg niet langer de taal – het referentiekader is van waaruit het begrijpen van de wereld rondom ons zijn aanvang kent. De vraag ‘Wie ben ik?’ is vandaag de dag niet enkel voor de analysant de cruciale opdracht, doch zorgt ook voor verdeeldheid in onze therapeutische arena. Het boek vormt in zekere zin een aanklacht tegen al te eenzijdige postmodernistische benaderingen, waarin het bestaan van een autonoom menselijk subject ontkend/genegeerd wordt. Niet zozeer de verworven inzichten van het postmodernisme, doch vooral de tendens om ze te gaan uitvergroten wordt teruggeschroefd en in perspectief geplaatst. Negen auteurs gaan aan de slag met concepten als ‘authenticiteit’, ‘vrijheid’, ‘keuze’ en ‘waarheid’. De verschillende benaderingen op zich vormen een getuigenis van het falen van een reductionistische versie van het postmodernisme. Als lezer vindt men namelijk veel verschillen tussen de auteurs en hun respectievelijke hoofdstukken, zowel binnen de theoretische invalshoeken als op het vlak van de techniek. In combinatie met klinische bijdragen van onder meer Eugene Gendlin maakt dit het geheel tot een aanrader. Het boek is bestemd voor wie zijn kijk op het postmodernisme wil verdiepen alsook voor diegenen met interesse voor de interactie tussen psychoanalyse, filosofie en sociologie.

Literatuur

Damasio, A. (1999). *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*. New York: Harcourt, Brace.

P. Decoster is klinisch psycholoog en psychoanalytisch psychotherapeut. Hij is werkzaam in het PTC Rustenburg te Brugge en in privé-praktijk te Zulte.

Een reusachtige briefwisseling

Bespreking van: Sigmund Freud & Sándor Ferenczi (1993-2005). *Briefwisseling*. Samenstelling: E. Brabant en E. Falzeder, met medewerking van P. Giampieri-Deutsch. Transcriptie door I. Meyer-Palmedo. Wetenschappelijke leiding: A. Haynal. Wenen/Keulen/Weimar: Böhlau. Drie delen, zes banden, in totaal 1889 pagina's. (Engelstalige uitgave: *The Correspondence of Sigmund Freud and Sándor Ferenczi*. Vertaling P.T. Hoffer. Redactie: E. Falzeder en E. Brabant met medewerking van P. Giampieri-Deutsch onder supervisie van A. Haynal. Transcriptie: I. Meyer-Palmedo. Inleiding deel I en II: A. Haynal; deel III: J. Dupont. Cambridge MA/Londen: The Belknap Press of Harvard University Press, 1993-2000)

Harry Stroeken

De Duitse uitgave van de correspondentie tussen Freud en Ferenczi is nu ook voltooid, nadat men er vijftien jaar aan gewerkt heeft. De Engelstalige editie in drie delen was al gereedgekomen in 2000; zij is aanwezig op de bibliotheek van het Nederlands Psychoanalytisch Instituut te Amsterdam. Ik wil de voltooiing van deze uitgave slechts signaleren en het is niet mijn bedoeling de correspondentie te bespreken. Dat zou minstens een essay moeten worden en zoals heb ik al eens gedaan (Stroeken 1995). De inleiding van Judith Dupont in deel III van de Engelstalige editie biedt trouwens een uitstekend overzicht. De redenen waarom voltooiing van de Duitstalige uitgave zo lang op zich heeft laten wachten ken ik niet (slechte verkoop?). De Duitse publicaties over de geschiedenis van de psychoanalyse zijn intussen talrijk en van hoog niveau. Behalve in boekuitgaven vindt men ze vooral in de tijdschriften *Psyche* en *Luzifer-Amor*.

Laat ik één punt noemen uit de laatst verschenen band. In deze periode speelt de controverse rond de lekenanalyse een grote rol. Freud en Ferenczi zijn daar beiden grote voorstanders van. Hun conflicten hebben betrekking op Ferenczi's vernieuwingen in de techniek en zijn nadruk op het belang van het trauma. Freud hield dat voor gevaarlijke nieuwlichterij

die was ingegeven door de persoonlijke conflicten van Ferenczi. Maar op het volgende punt waren zij het volkomen eens: zij wilden beiden niet dat de psychoanalyse een medisch specialisme zou worden. Met name de Amerikanen waren er in overgrote meerderheid voor dat alleen medici praktiserende psychoanalytici konden worden. Onze landgenoot Van Ophuijsen aarzelde nog en Freud schrijft hem: 'Wees voorzichtig, wanneer U niet de bedoeling heeft onze I.P.V. [nú IPA] in stukken uiteen te laten vallen. De eerste die uit de I.P.V. uittreedt, wanneer U toegeeft aan de Amerikanen op het punt van de lekenanalyse, ben ik, de schrijver van *Het vraagstuk van de lekenanalyse*' (noot p. 213).

Literatuur

Stroeken, H. (1995). De briefwisseling tussen Freud en Ferenczi. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 1, 97-113.

Prof. dr. H.P.J. Stroeken voert een psychoanalytische praktijk in Utrecht en is bijzonder hoogleraar godsdienstpsychologie en geestelijke gezondheidszorg aan de Universiteit Leiden.

Spreken is goud, denken is zilver

Bespreking van: Antonino Ferro (2004). *Seeds of Illness, Seeds of Recovery. The Genesis of Suffering and the Role of Psychoanalysis*. Hove: Brunner-Routledge. ISBN 1-58391-829-9, 125 pagina's, prijs: \$ 28,95

Marc Hebbrecht

Enkele jaren geleden mocht ik Antonino Ferro voorstellen via een recensie van zijn vorige boek waarvan de Engelstalige versie in 2002 op de markt kwam (Hebbrecht 2002). Ferro – beïnvloed door Bions werk uit de jaren 1960 – pleit voor een radicaal gewijzigde techniek, waarbij hij het narratieve op het voorplan plaatst. Volgens hem dienen we de gehele analytische sessie te beluisteren als een droom die door de psyche van de patiënt wordt geproduceerd als reactie op het analytische veld. Analy-

ticus en patiënt, de spelers op dit veld, zijn te beschouwen als twee auteurs op zoek naar personages. Als ik mijn recensie van 2002 nog even nalees, zou ik precies hetzelfde over het huidige boek kunnen schrijven. Daarom ben ik gaan kijken naar wat nieuw is.

Ferro presenteert een model van het psychische apparaat: er is een eerste locus (we zouden het even goed een stadium kunnen noemen) waar het beeld gevormd wordt en waar de alfafunctie zich bevindt. Hier worden protosensaties en proto-emoties (de bèta-elementen), die als het ware de basiselementen vormen van de emotionele ervaring, getransformeerd in visuele pictogrammen (de alfa-elementen van Bion, de bouwstenen van dromen en herinneringen). Om dit aanschouwelijk te maken, gebruikt Ferro cinematografische metaforen ('alfa-elementen zijn de shots die de cameraman maakt tijdens het filmen'). Ter hoogte van de tweede locus worden alfasequenties georganiseerd tot 'narratieve derivaten' (Bion noemt dit het apparaat om gedachten te denken). Ferro voegt er evenwel een nieuw aspect aan toe: het apparaat om dromen te dromen. Binnen dit apparaat is er een voortdurend oscilleren tussen paranoïde en schizoïde posities ('Ps-D' volgens Bion) en tussen 'negatieve bekwaamheid' en 'geselecteerd feit'. 'Negatieve bekwaamheid', een term die Bion leende van de dichter Keats, betekent dat men twijfel en onzekerheid kan verdragen tot nieuwe betekenis opduikt en zich opent. Dit veronderstelt wel dat men niet uit zijn evenwicht raakt door gevoelens van achtervolging. Ook deze tweede locus kunnen we formuleren in filmtaal. Het lijkt op de montage en het werk van de filmregisseur: slechts enkele shots worden samengevoegd, er wordt geknipt en geplakt tot er een filmisch geheel ontstaat dat de toeschouwer kan boeien.

Uit zijn denkmodel leidt Ferro een psychopathologische classificatie af. Zo kan men onderscheiden tussen: 1) defecten in de vorming van het visuele pictogram, 2) een defect denk- en droomapparaat en 3) het trauma, dat wil zeggen elke situatie die aanleiding geeft tot het ontstaan van meer bèta-elementen dan verwerkt kunnen worden door de alfafunctie. De doodsdrijf krijgt ook een nieuwe invulling. Dit concept verwijst

volgens Ferro naar een reële entiteit in de zin van transgenerationeel opgestapelde bèta-elementen die niet getransformeerd kunnen worden, maar via projectieve identificatie aan de volgende generatie worden doorgegeven. Hieruit vloeien een aantal technische implicaties voort. De psychoanalyse heeft als doel de potentialiteiten van de persoon te ontwikkelen. Deze rusten als preconcepties, die wachten op een ontmoeting met een andere psyche vooraleer tot ontplooiing te komen. Zoals hierboven aangegeven dient de analyticus de sessie te beluisteren als een droom, dus als een verhaal dat tot stand is gekomen door de assemblage van alfasequenties. In de analyse wordt een zodanig affectief klimaat gecreëerd dat de 'imagino-poëtische capaciteit', het scheppen van beelden, geactiveerd wordt. De analyticus dient als een virtuoos de invalshoeken ('vertices') van waaruit het materiaal benaderd wordt, om te keren en te deconstrueren zodat er een nieuwe 'Gestalt' zichtbaar wordt. Hierin schuilt het creatieve talent van de analyticus. Deze invalshoeken zijn bijvoorbeeld de actuele realiteit, het vroegkinderlijke verleden, de interne wereld, het transgenerationele, de verborgen boodschap aan de analyticus. Hierbij presenteert de analyticus zich als iemand die het scheppen van beelden aanmoedigt, iemand die de creatieve capaciteit van de patiënt prikelt. Volgens Ferro voelt de patiënt het psychisch beschikbaar zijn en een eventueel disfunctioneren van de analyticus tijdens de analytische zitting goed aan. Analytisch disfunctioneren is voor de patiënt een pijnlijke emotionele ervaring die op een specifieke manier getransformeerd wordt in zijn verhaal. Voor het verloop van het analytische proces is het essentieel dat de analyticus boodschappen die betrekking hebben op zijn disfunctioneren hoort, begrijpt en verwerkt, en dit begrip in een gewijzigde vorm aan de patiënt teruggeeft. Ferro zal de poëtische momenten in de sessie niet doden door ze te vertalen, maar hij ontvangt ze in de eigen rêverie zodat er een expansie van betekenis kan optreden. Volgens Ferro moet de analyticus het vrije spreken beoefenen. Daarom dienen we onze theoretische kennis tijdens de sessie uit te schakelen opdat het uitgesprokene beleefd kan worden als een

nieuwe ervaring. Soms lijkt de analyticus op een paardenfluisteraar die op een zachte wijze communiceert met de meest primitieve delen van de psyche van de patiënt. Slechts door herhaalde minicontacten met de ultieme waarheid (O) kan een expansie van de bevattende ('containing') capaciteit plaatsvinden. Dit kan enkel in een atmosfeer gekenmerkt door overwegend positieve emoties. Wanneer de analyticus echter werkt met een te veel ingevuld (overgesatureerd) model of zich te zeer identificeert met zijn analytische ideologie (en bevestiging zoekt van zijn theorie in plaats van respectvol te luisteren naar de patiënt), ontstaat er een (in bioniaanse termen uitgedrukt) 'minus container-contained' (of anti-denken) waarbij morele superioriteit als argument wordt aangegrepen om originele ideeën van hun rijkdom te ontdoen. Leren uit ervaring komt dan niet tot stand en de patiënt voelt zich gedevalueerd. De analyticus dient in elk geval van de patiënt te leren; de patiënt is zijn beste collega en kan hem tonen welke interpretatiestijl te gebruiken op welk moment.

Ferro wijdt een apart hoofdstuk aan de noodzaak van zelfanalyse voor de psychoanalyticus. In noodsituaties, impasses en persoonlijk lijden wordt de zelfanalytische capaciteit gereactiveerd. Wanneer dit niet gebeurt, bestaat het risico dat de patiënt gebruikt wordt voor de behandeling van de analyticus, een perverse situatie, tenzij de analyticus een periode van psychoanalyse inlast. Interessant is de vaststelling dat de ziekste patiënten precies aan het licht brengen wanneer we disfunctioneren. In onze zwakke momenten zullen onze dromen ons helpen te zien wat er aan de hand is. Zwakke momenten vallen vaak samen met een crisis van de middelbare leeftijd, die zich volgens Ferro vanaf de veertig om de tien jaar herhaalt. Fantasie, analyse van de eigen dromen en het vermijden van ageren helpen de nostalgie over wat voorbij is te boven te komen en vrijwaren tegen ernstiger psychisch lijden. Ferro verwijst hierbij naar literatuur, film en theater om zijn gedachten te illustreren.

Ook in dit boek ontpopt Ferro zich als de illustrator bij uitstek van het werk van Bion. In zijn talrijke gevalsbeschrijvingen en klinische vignetten functioneert hij op zijn best. Het laatste

hoofdstuk lijkt haastig geschreven en bevat een reeks ideeën die om verdere uitwerking vragen. Laten we hopen dat Ferro met al zijn befaamdheid en verantwoordelijkheden nog de tijd en de energie vindt om zijn creatieve geest te laten spreken. Zei Bion niet dat de gevestigde orde de creativiteit van het genie wil onderdrukken door roem en verantwoordelijkheden toe te kennen? Ferro zal zich hiervan wel bewust zijn.

Literatuur

Hebbrecht, M. (2002). Over personages en verhalen. Bespreking van A. Ferro (2002) In the analyst's consulting room. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 8, 258-260.

M. Hebbrecht is psychiater, psychoanalytisch psychotherapeut en psychoanalyticus.

Rouwen en psychische verandering

Bespreking van: Susan Kavalier-Adler (2003). *Mourning, Spirituality and Psychic Change. A New Object Relations View of Psychoanalysis*. Hove/New York: Brunner-Routledge. ISBN 1-58391-294-0, 297 pagina's, prijs: £ 18,99

Lieven Steeland

Na een kort inleidend hoofdstuk schetst Susan Kavalier-Adler in *Mourning, Spirituality and Psychic Change* een nieuwe metapsychologie voor psychische gezondheid vanuit een klinische fenomenologie. Melanie Klein (fenomenologie) en Ronald Fairbairn (structurele theorie) zijn de twee auteurs wier visie ze in het boek ontwikkelt. Interessant in haar betoog is het verband dat ze legt tussen (niveaus van) rouwen en (niveaus van) psychisch functioneren (via het internalisatieproces). Therapie als een rouwproces is een voor de hand liggende maar niet vaak verwoorde gedachte. De auteur besteedt veel aandacht aan de inhoud van de termen waarmee ze haar theorie onderbouwt (spijt, existentiële schuld). Het derde hoofdstuk verduidelijkt de theorie over rouwen vanuit het psychisch ontwikkelingsproces. In het vierde en vijfde hoofdstuk probeert Kavalier een staalkaart te geven van psy-

choanalytische opvattingen over rouwen. Ze beperkt zich tot (een aantal) Angelsaksische auteurs. Vijf gevalsstudies beslaan ongeveer vijftien procent van het boek. De auteur sluit spijtig genoeg aan bij de traditie: verslaggeving van langdurige analyses van patiënten met meer dan een gemiddeld potentieel; kortom de niet-doorsnee patiënt. De relevantie kan ook op een tweede vlak ter discussie gesteld worden: auteurs beperken zich meestal tot het bespreken van een aantal cruciale momenten, alsof het op zichzelfstaande entiteiten zijn.

Kavalier-Adler schetst op een boeiende manier de wijzigingen die zich op het vlak van interne (deel)objecten afspelen. De ontwikkeling op het vlak van de (erotische) overdracht krijgt uitgebreid aandacht. De auteur is ook bijzonder goed vertrouwd met recente opvattingen binnen de objectrelatietheorie. De laatste casus, waarbij de auteur gebruikmaakt van schilderijen van de patiënt, toont een boeiende manier om de evolutie bij de analysante te volgen. De gebruikte beelden zijn veel illustratievriendelijker voor de theorie dan de voorafgaande casussen.

Het domein van de 'spiritualiteit' vormt de achillespees van het boek. Het religieuze domein wordt vrijwel uitsluitend vanuit het intrapsychische onderzocht. Hierdoor komen de andere religieuze dimensies, die ook een licht werpen op het psychisch functioneren, niet aan bod. In hoeverre scheppen we 'het goddelijke' ook niet naar ons eigen beeld en gelijkenis? In de Verenigde Staten, waar er een grote verscheidenheid aan religies en godsdiensten is, lijkt het misschien nog meer vanzelfsprekend om dit aspect toe te lichten. De auteur is weinig kritisch in het evalueren van religieuze belevingen. Bij sommige belevingen kunnen vanuit godsdienstpsychologisch standpunt kanttekeningen worden gemaakt. *Mourning, spirituality and psychic change* is een interessant werk dat het belang van het 'rouwen' in het psychisch veranderingsproces terecht onder de aandacht brengt. De verbinding die de auteur maakt met 'spiritualiteit' en 'religie/godsdienst' is vreemd en vanuit haar invalshoek weinig relevant.

L. Steeland is psycholoog en psychoanalytisch psychotherapeut (PZ Sancta Maria, Sint-Truiden).

Stotteren: een psychodynamische visie op bestaand onderzoek, theorie en therapie

Bespreking van: Jürg Kollbrunner (2004).
Psychodynamik des Stotterns. Stuttgart:
 Verlag W. Kohlhammer. ISBN 3-17-018050-9,
 xi + 456 pagina's, prijs: € 29,80

Hendrik Kajosch

Psychodynamik des Stotterns is een psychodynamisch georiënteerd basisboek, dat een ruim en kritisch overzicht biedt van bestaande concepten uit verschillende wetenschappelijke invalshoeken, betreffende oorzaken, theorie en therapie van het stotteren. Deze blijken verwarrend en tegenstrijdig te zijn.

De werkgroep die dit boek onder leiding van Jürg Kohlbrunner publiceerde, maakt deel uit van de foniatische afdeling van de N.K.O.-kliniek van het universitair ziekenhuis te Bern. Er werd in eerste instantie gezocht naar verbeterde criteria ter evaluatie van de therapie met stotterende kinderen. De werkgroep constateerde dat dit doel alleen bereikt kan worden indien van een coherente basistheorie van de oorzaken wordt uitgegaan. Volgens de werkgroep voldeed de bestaande literatuur niet aan deze voorwaarden.

Wat eerst als obstakel werd ervaren, werd uiteindelijk het fundament van het boek. In de eerste twee delen wordt het probleem van het stotteren geschetst en volgt een kritische beschouwing van de bestaande literatuur over de etiologie. In het derde gedeelte wordt een hypothese ontworpen die de basis vormt voor het ontwerp van een therapeutisch concept. In de eerste twee delen wordt het stotteren beschreven vanuit een historisch perspectief, waarbij uitvoerig wordt ingegaan op de verschillende invalshoeken (medische, psychologische, wetenschapstheoretische en psychosociale). Hierbij stelt de auteur vast dat het onderzoek in de twintigste eeuw beïnvloed en gedomineerd werd door onderzoekers die zelf stotterden. Tevens ontstaat de indruk dat wetenschappelijk onderzoek zodanig gemanipuleerd werd dat psychodynamische en psychosociale hypothesen ontkracht konden wor-

den. Hierbij toont de auteur aan dat statistische bevestiging voor psychosociale en psychodynamische etiologische factoren foutief geïnterpreteerd of genegeerd werd. De auteur pleit voor een duidelijkere hypothesevorming over de etiologie.

Verder wordt de invloed van zelfhulpgroepen op de theorievorming beschreven. De auteurs onderzoeken de biografieën van 'experts in het domein van het stotteren' die zelf stotteraars waren. Het wordt duidelijk dat de traumatische factoren in het leven van deze onderzoekers waarschijnlijk in belangrijke mate aan de basis liggen van het ontstaan van hun eigen stotteren en ook hun onderzoeksprojecten beïnvloed hebben. Dit heeft de ontwikkeling van een oorzakelijk concept belemmerd en het onderzoek misleid. De werkgroep maakt duidelijk dat de psychodynamische benadering tot kritisch, integratief, constructief en zingevend onderzoek kan leiden.

In het derde deel wordt ingegaan op de bestudering van intergenerationele dynamische processen. Hierbij houdt de werkgroep op een integratieve wijze rekening met medisch-fysiologische en genetische aspecten. Vanuit een psychodynamische visie op de etiologie wordt een specifieke proceshypothese, die bestaat uit zes stappen, ontworpen. Deze proceshypothese wordt samengevat in een psychodynamische definitie van het stotteren. Hierbij wordt het stotteren als een symptoom beschreven dat veroorzaakt wordt door een onbewust en chronisch angstconflict tussen tegenstrijdige behoeften. Aan de basis ligt een verwikkeling in verwarrende gedragspatronen van de ouders, die uit verdrongen krenkingen die zij in hun eigen jeugd hebben ervaren een kwetsbaarheid hebben ontwikkeld. Om dit mechanisme in stand te houden hebben zij hun problemen in één van hun kinderen geprojecteerd. De ouders kunnen het kind niet zien zoals het is. Ze hebben de bedreigende emotionele uitdrukking van het kind van waarde ontdaan, niet gehoord, gebanaliseerd of verboden.

De proceshypothese en de hieruit afgeleide psychodynamische definitie vormen de basis voor interventies in het kader van de primaire preventie. Deze waren op grond van de tot op heden toegepaste multicausale modellen niet denkbaar.

Vervolgens wordt een psychodynamisch therapieconcept uitgewerkt, dat vooral rekening houdt met de intergenerationele aspecten. Dit therapeutische concept wordt gedifferentieerd naar de verschillende leeftijdsgroepen van stotteraars. Zowel de therapie van kinderen, waarbij de ouders intens betrokken worden, wordt beschreven als die van adolescenten en volwassenen. Veel nadruk wordt gelegd op de evaluatie van de therapie. Er wordt op systematische wijze aandacht besteed aan vijf elementen: een therapieprotocol, een regelmatige evaluatie met de ouders en het kind, interventie, supervisie en voortgezette vorming.

De auteurs presenteren aan het einde van het boek een ontwerp voor een psychodynamisch geïnspireerde universitaire opleiding tot communicatietherapeut met een vier jaar omvattend curriculum. Niet alleen het stotteren lijkt zo vanuit een psychodynamisch perspectief benaderbaar te zijn, ook andere stoornissen, zoals dyslexie, dysgrammatisme, legasthenie en dyscalculie worden besproken. Een dergelijke opleiding zou de mogelijkheid openen voor een meer causale aanpak van deze stoornissen. Een psychodynamisch opgeleide communicatietherapeut is volgens hen een belangrijke complementaire partner in de benadering van psychosomatiek. De werkgroep wijst vooral op de tekorten in de opleiding van logopedisten. Het boek is geschreven voor een breed publiek. Het lijkt vooral interessant voor logopedisten, pedagogen, onderwijzers, artsen, psychologen en psychosociale werkers die psychodynamisch geïnteresseerd zijn. Het therapeutische concept kan door zijn integratieve basis inspirerend zijn voor mensen die therapeutisch werken met stotteraars.

Kenmerkend voor het boek is de gestructureerde opbouw, het duidelijke taalgebruik en de wetenschappelijke onderbouwing. Op een boeiende manier maakt de auteur duidelijk dat een wetenschappelijke benadering vruchtbaar aangevuld kan worden vanuit een psychodynamische invalshoek. De kritische houding van de auteurs kan aanleiding geven tot een constructief debat. In ieder geval moedigt het boek aan om met een psychodynamische benadering van het stotteren verder te gaan. Het boek inspireert tot een kritische houding ten

opzichte van het beschreven onderwerp en tegenover wetenschappelijke theorievorming in het algemeen.

H. Kajosch is geneesheer-specialist in opleiding, psychiatrie, in het UC St. Jozef te Kortenberg.

Oud maar niet gedateerd

Bespreking van: Estela V. Welldon (2004). *Mother, madonna, whore. The idealization and denigration of motherhood*. Voorwoord: Juliet Mitchell. Londen/New York: Karnac. ISBN 1-85575-341-3, 179 pagina's, prijs: € 30,18

Harry Stroeken

Mother, madonna, whore is een herdruk van een klassiek boek uit 1988 en alle geciteerde literatuur is van vóór die tijd. Welldon was een van de eersten die het adagium aanvocht volgens welk mannen pervers zijn en vrouwen neurotisch. Perversie komt ook bij vrouwen voor, veelal in de vorm van zelfbeschadiging en geweld tegen kinderen. 'Anorexia nervosa, boulimia en automutilatie, die gewoonlijk met vrouwen in verband worden gebracht, kunnen vaak worden beschouwd als het equivalent van de perversie bij de man' (p. vi). In de voorbeelden gaat het dikwijls om mensen die met de politie te maken hebben gehad, met prostituees en/of met slachtoffers van incest; in de behandeling draait het veelal om de relatie met de moeder. De allerlaatste zin van het boek luidt: 'Onderschat nooit de macht van een moeder.' Het uiteenleggen van de vrouw in wit en zwart, onbevlekt en seksueel, en in maagd en hoer komt veel voor. Ook in godsdiensten is het een thema. Bekend is de troubadour die zijn verre, aanbeden geliefde bezingt en vervolgens naar de hoeren gaat. Kortom, het boek is betrekkelijk oud, maar er staat veel behartigenswaardigs in.

Prof. dr. H.P.J. Stroeken voert een psychoanalytische praktijk in Utrecht en is bijzonder hoogleraar godsdienstpsychologie en geestelijke gezondheidszorg aan de Universiteit Leiden.

De pseudopodiën van de psychoanalyse

Bespreking van: Andreas De Block en Paul Moyaert (red.) (2004). *Oneigenlijk gebruik. De psychoanalyse voorbij haar grenzen*. Kapellen/Kampen: Pelckmans/Klement. ISBN 90-77070-64-8, 159 pagina's, prijs: € 15,95

Marc Calmeyn

Oneigenlijk gebruik wil het begrip 'toegepaste psychoanalyse' een nieuw elan geven. De eerste bijdrage van Andreas De Block vormt de aanzet. De auteur is duidelijk. De psychoanalyse dient af te zien van haar grenzeloze ambitie om 'de moeder van alle wetenschappen te worden'. 'Maar ze is uitgegroeid tot de paria van de wetenschap' (p. 12) is De Blocks nuchtere vaststelling. Toch is de (toegepaste) psychoanalyse niet dood. De Block wijst immers op het onmisbare belang van interdisciplinariteit. Logischerwijze is zijn conclusie een pleidooi voor een ondogmatische en zoekende houding van de psychoanalyse, die niet vertrekt van het eigen gelijk (p. 20).

Natuurlijk is de seksualiteit het thema bij uitstek van de – toegepaste – psychoanalyse. In het belangrijke *Psychoanalyse en seksuologie: seks, lust en liefde bij Freud en de postfreudianen* diept Paul Moyaert dit grondig uit. Vertrekkend van wat (niet) seksueel is volgens Freud concludeert Moyaert uit het Freud-Jungdebat – met de psychose als klinische inzet – dat Jung een eenheidsmodel en Freud een conflictmodel van het driftleven hanteert. Daarbij heeft de problematiek van het narcisme een wijziging in Freuds visie op het driftleven tot gevolg. De gebrekkige natuur van de mens vertaalt zich bij Freud in de vraag: 'Wat betekent het om man of vrouw te worden? (...) Het wezen van de mens moet vanuit het geslachtsverschil begrepen worden en niet omgekeerd' (p. 37). Moyaert verduidelijkt dit aan de hand van het begrip 'fallus'.¹ Dit leidt tot een verschuiving van lust naar Lacans concept van de 'jouissance'. Moyaerts eigen inbreng situeert zich niet alleen in een heldere uiteenzetting van dit complexe concept. Door met een alternatief te komen, namelijk de notie 'zelfverlies' in de jouissance, verklaart hij onder andere waarom dit ook

beangstigend kan zijn.

Solange Leibovici biedt een inspirerende tekst over de intrinsieke dialectische relatie tussen psychoanalyse en literatuur. Ze brengt de geschiedenis van deze ingewikkelde verhouding in kaart om vervolgens de hysterische figuur in de Franse literatuur van de negentiende eeuw toe te lichten. Met de casus van 'Dora' wordt de overstap naar de literatuur van de twintigste eeuw gemaakt (Hélène Cixous, Philip Roth, Siri Hustvedt). Dit essay leest als een boeiende novelle.

Origineel is de benadering van Paul Vanden Berghe in *Psychoanalyse en toneel. Freud en de tragische existentie*. Na eerst het onderscheid tussen 'tragedie' (drama, toneelstuk, ...) en 'tragiek' (als existentie) aangegeven te hebben, onderzoekt hij het volgende spanningsveld: enerzijds was Freud door tragische figuren gefascineerd, anderzijds zweeg hij over de tragische kanten van het bestaan. Dat dit verbonden is met Freuds eigen strevingen, laat de auteur op een overtuigende wijze zien. Verder exploreert Vanden Berghe hoe de tragedie een bescherming tegen de tragiek kan zijn (zonder dat dit laatste natuurlijk volledig uitgesloten kan worden, dit zou van een imaginaire wensvervulling getuigen).

Dit essay toont, evenals het voorgaande, aan hoe onlosmakelijk kunstuitingen niet alleen met de psychoanalyse maar vooral met het leven zelf verweven zijn. Het zou pas dramatisch zijn als er geen drama meer was. *Freud en de metafysica* van Tinneke Beeckman is een ingenieus doorwrocht artikel. Door het gedachtegoed van Freud te confronteren met het werk van Kant komt de auteur, mét Hannah Arendt, tot de bevinding van de paradoxale conditie van de geest (p. 96). De geest neemt tegelijkertijd deel aan de wereld, maar kan zich door de rede ook uit de wereld terugtrekken zonder deze echt te verlaten of te transcenderen. Vervolgens exploreert ze de relatie tussen metafysica en wetenschap. Bekend is dat Freud tegenover het eerste afwijzend stond. Bij het tweede ambieerde hij een positief wetenschappelijk model, met als kernopdracht de zoektocht naar waarheid. Welnu, Beeckman toont aan dat de eigenheid en de omwenteling van de psychoanalyse zich situeren in de ontdekking

van het fantasma, ofwel de psychische realiteit. Het kan inderdaad niet genoeg beklemtoond worden, in deze 'decade of the brain', dat dit concept een heel ander licht werpt op de relatie tussen 'waarheid' en 'werkelijkheid'.

Andreas De Block volgt met een boeiende lezing van de relatie tussen psychoanalyse en de neodarwinistische evolutietheorie. Hoe Freud dit zelf zag vormt het eerste deel van zijn uiteenzetting. Daarna toont hij aan hoe de evolutiepsychologie de bevoorrechte partner van de psychoanalyse kan blijven. In een verrassende en originele gedachteboog stelt de auteur dat psychische (re)acties die niet vanuit het darwinistische perspectief verklaard kunnen worden, in aanmerking komen om verder geanalyseerd te worden. Ten slotte laat hij zien hoe het modulaire model van de menselijke geest, resulterend uit de evolutie(psychologie), zich het best op psychodynamische principes grondvest.

Ten slotte, last but not least, verkent Joris Vandenbergh de relatie tussen psychoanalyse en psychiatrie. In de laatste decennia zijn ze van elkaar weggegroeid. Vandenbergh bespreekt factoren die een rol hebben gespeeld. Zo vermeldt hij onder andere dat de psychoanalyse er niet in slaagde om een dialectische kruisbestuiving met de neurowetenschappen aan te gaan (p. 136). Tegenwoordig wordt deze problematiek prangender, getuige de evolutie van de evidence based medicine en het belang van methodologisch verantwoord effectonderzoek. De auteur pleit voor een creatieve opname van de psychoanalyse in deze ontwikkelingen. Anderzijds wijst hij erop dat het van cruciaal belang is voor de psychiatrie dat de psychoanalyse er opnieuw zijn plaats verwerft (p. 144). Als tegengewicht voor de instrumentalisering, als theoretisch fundament van de irrationaliteit van de mens tegen elke bemeestering in, als tegenhanger van de dichotomie ziek-gezond, als praktijk in de psychiatrie: het zijn alle elementen die de psychoanalyse onmisbaar maken voor de psychiatrie.

Deze recensie is enkel een wegwijzer in het zeer gevarieerde en complexe landschap van deze boeiende bundel essays. De verschillende standpunten kunnen vanzelf-sprekend met elkaar harmoniëren, of elkaar tegen-sprekend

creatief informeren: dit boek ademt de geest van een open psychoanalyse uit.

Wel is het spijtig dat een hoofdstuk over psychoanalyse en religie ontbreekt. Een beschrijving van deze haat-liefdeverhouding en een schets van toekomstperspectieven zouden een wezenlijke bijdrage kunnen leveren aan het debat over de 'toegepaste' psychoanalyse. Niettemin, uit dit alles blijkt het grote belang van deze bundel. De psychoanalyse dient de dialoog aan te gaan met de huidige wetenschappelijke ontwikkelingen. Maar tegelijkertijd is ze goed geplaatst om de mens als mens in zijn singulariteit er zijn plaats te geven. En te doen behouden ...

Noot

1. 'De fallus is het enige ondubbelzinnige teken dat te kennen geeft dat je niet tegelijk man en vrouw kunt zijn, en dat je dus ofwel man of vrouw bent' (p. 37).

M. Calmeyn is psychiater psychoanalyticus, werkzaam in het PZ Onze-Lieve-Vrouw in Brugge, bij CGGZ Prisma, locatie Beernem, en in privé-praktijk in Loppem.

Green over Winnicotts *Playing and Reality*

Bespreking van André Green (2005). *Play and reflection in Donald Winnicott's writings. The Donald Winnicott Memorial Lecture given by André Green*. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-387-1, 38 pagina's, prijs: € 7,53

Nicole Vliegen

De 'Donald Winnicott Memorial Lectures' worden sinds 2000 georganiseerd door de Winnicott Clinic of Psychoanalysis te Londen. Hiermee beoogt men Winnicotts bijdrage tot de psychotherapie en de psychoanalyse, en zijn begrip van hoe kinderen denken en voelen, te huldigen. Na Joyce McDougall en Richard Bowlby nam André Green de handschoen op. Green kende en apprecieerde Winnicotts werk reeds lang voor dit doorgedrongen was tot de

continentale (lees Franse) psychoanalyse. Hij was vanwege die achtergrond een belangrijke spreker in deze lezingenreeks.

Greens lezing op deze Memorial Lectures vormt de inhoud van dit boekje. In zijn betoog gaat Green in op het concept 'playing' bij Winnicott. Vooral de twee teksten hierover in *Playing and Reality* (1971) worden onder de loep genomen.

Waar Green de originaliteit en creativiteit van Winnicotts psychoanalytische conceptualisatie van spelen en speelsheid expliciet erkent, maakt hij er anderzijds enkele kritische kanttekeningen bij. Deze kanttekeningen centreren zich rond drie topics. Ten eerste is Green het niet eens met Winnicotts situering van de oorsprong van dit spelen in de vroege moeder-kindrelatie. Winnicott beschrijft spelen en speelsheid als een transitioneel fenomeen, dat niet behoort tot de moeder noch tot de baby, maar tot de ruimte tussen moeder en baby. Green daarentegen stelt dat spel niet geworteld is in de moeder-kindrelatie, noch er diepgaand door beïnvloed is. Ten tweede vindt Green dat Winnicott het 'spelen' geïdealiseerd heeft tot iets dat uitsluitend 'goed' en 'gezond' is. Ten derde is Green van mening dat Winnicott in zijn conceptualisatie spel ontdaan heeft van zijn seksualiteit.

Geen enkele van deze drie kritische redeneringen is erg overtuigend. Sacerdoti noemt Greens betoog in een dankwoord aan het eind van het boekje dan wel *provocerend*, maar ook *meesterlijk*. Als lezer vind ik Greens *provocerende* stijl eerder storend, niet omdat hij kritisch is ten aanzien van Winnicott, wel omdat de argumenten die hij aanhaalt om zijn bedenkingen te stofferen onjuist zijn. Green slaagt er niet in Winnicotts werk aan te vullen zonder karikaturen te maken van Winnicotts inhoud.

Eén denklijn wil ik er even uit lichten ter illustratie. Zo citeert hij Winnicott (1971): 'It is play that is universal and that belongs to health (...)' als argument van diens zogenaamde idealisering van spel. Provocerend en wat flauw – intellectuele 'fair play' is in dit betoog niet aan Green besteed – geeft hij in crescendo weer dat Winnicott spel uitsluitend aan de kant van de gezondheid plaatst. Ten slotte lijkt Green dan zelf Winnicott aan te vullen met de

gedachte dat 'er zoiets bestaat als niet kunnen spelen' of 'negative play' als parallel met Bions 'negative knowledge' of '-K'. Hij negeert daarbij dat Winnicott werkte in een context van 'children who cannot play' (Britton 1945) en ook schreef over het therapeutische werk 'where playing is not possible' (Winnicott 1971). Een groot deel van Winnicotts werk is er gekomen vanuit de confrontatie met kinderen die niet konden spelen.

Er is één passage waarin Greens meesterlijke benadering van de spelthematiek naar voren komt, met name wanneer hij zijn persoonlijke visie uitwerkt op 'vals spel' en 'vuil spel'. Hieruit blijkt Greens eigen, originele visie op spel en toont hij zich een intellectuele tegenspeler op het domein van de spelthematiek. Maar de kritische reflectie op Winnicotts werk die Green hier presenteert, valt inhoudelijk erg pover uit. De waarde ervan kan erin gelegen zijn dat ze de geest scherpt.

In een addendum bij de lezing neemt Green ten slotte Winnicotts onbewuste tegenoverdracht ten aanzien van Masud Khan onder de loep. Dit stuk biedt vooral Greens visie op deze kwestie, en leest als een interessante aanvulling op wat hier in de voorbije vijf jaar reeds over geschreven werd.

Literatuur

Britton, C. (1945). Children who cannot play. In: J. Kanter (red.). (2004). *Face to face with children. The life and work of Clare Winnicott* (p. 112-121). Londen: Karnac.

Winnicott, D.W. (1971). Playing: creative activity and the search for the self. In: D.W. Winnicott, *Playing and Reality* (p. 53-64). Londen/New York: Routledge.

N. Vliegen is klinisch psycholoog, seksuoloog en psychoanalytisch kindertherapeut, verbonden als onderzoeker aan het Centrum Kinderpsychotherapie van de KU Leuven. Ze is bestuurslid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie en lid van de Belgische School voor Psychoanalyse.

Een eclips van het mentalisatieproces

Bespreking van: Armando B. Ferrari (2004). *From the eclipse of the body to the dawn of thought*. Londen: Free Association Books. ISBN 1-853-437-88-3, 251 pagina's, prijs: £ 18,95

Jos de Kroon

Aangetrokken door de prachtige titel zette ik mij aan de lezing van *From the eclipse of the body to the dawn of thought* van de voor mij onbekende auteur Armando Ferrari, die samen met enkele anderen – Fausta Romao en Luisa Carbone Tirelli, Italiaanse psychoanalytici en leerlingen van Ferrari – dit boek samenstelde. Bob Hinshelwood – voor mij geen onbekende vanwege zijn publicaties op het gebied van de klinische psychotherapie en de uitgave van het *Dictionary of Kleinian Thought* (1991) – schreef het voorwoord en geeft daarin deze tekst een plaats in het 'mind-brain' debat en de psychoanalytische traditie. Ferrari en Hinshelwood zijn het erover eens dat het lichaam-geestprobleem weinig aandacht krijgt van psychoanalytici; analytici zouden daarin niet geïnteresseerd zijn omdat nu eenmaal de praktijk van het behandelen bij hen voorop staat. Of zou de spreekwoordelijke afkeer van Freud voor de filosofie hun parten spelen en hen behoeden voor een interesse in de wijsbegeerte? Anderzijds zou het psychoanalytisch discours nog maar weinig filosofen in beweging hebben gezet, aldus de schrijvers. Onterecht, vinden zij, want filosofen en psychoanalytici zouden elkaar veel te vertellen hebben op het terrein van het denken, de verbeelding en de psychogenese. Deze kritiek van Ferrari en Hinshelwood is niet helemaal terecht en is mijns inziens vooral van toepassing op de Angelsaksische psychoanalytische wereld maar geldt in mindere mate voor de landen van Romeaanse signatuur, waartoe Italië en Brazilië behoren. Brazilië is het land waar Ferrari gedurende dertig jaar heeft gewoond en gewerkt. Waar draait dit boek om? Het gaat om een visie op de ervaring die het kind opdoet wanneer de overgang wordt gemaakt van het lichaam als ding (object) tussen andere dingen naar een bewuste ervaring van dat ding als 'ego/body'.

Die ervaring, dat 'something' wordt door Ferrari aangeduid met 'concrete original object' of 'COO'. Deze ervaring is 'a global feeling of existing in an environment'. Het is het begin van een ik, van een psychisch zelf. Het hele leven wordt beschouwd als een leerproces, als een conceptualisatie, een abstractie van dit iets (COO) dat bij aanvang is binnengedrongen in het lichaam als een integraal zinnelijk zelf.

Hoe vindt dit proces plaats? Hierover is Ferrari allerminst duidelijk. Hij stelt dat in de loop van het 'mentalisatie'proces de verticale relatie tussen 'mind' en 'body' wordt ervaren als een eenheid van zelf en lichaam (door de auteur aangeduid met 'onfold dimension') en wordt omgevormd tot de horizontale dimensie in de ervaring van de relaties met de 'minds' van andere objecten en hun mentale representaties ('twofold dimension' genoemd). Dit proces gaat gepaard met een verduistering of zelfs verdwijning ('eclipse') van het lichaam, het 'COO'. Het mentalisatieproces kent dus twee fundamentele stappen: het verdwijnen van het lichaam en de verbinding met de wereld van de representaties en symbolen, die door de anderen, zoals de moeder, wordt geïnaugureerd.

De overgang van 'onfold' naar 'twofold' is allerminst vanzelfsprekend en kent het gevaar van terugval naar een eerder stadium bij levenscrises, zoals tijdens de adolescentie, de zwangerschap/geboorte en ziekten. Een dergelijke terugval kan zich manifesteren in psychotische toestanden.

Ferrari bevestigt met zijn visie op het lichaam-geestprobleem een dualistisch parallelisme waarmee hij een wederzijdse beïnvloeding van lichaam en geest onderkent zonder hierover verder expliciet te zijn.

Het boek behandelt de thema's in afzonderlijke hoofdstukken en besteedt veel aandacht aan klinisch materiaal dat door anderen dan de auteur wordt aangedragen. Het is mij niet altijd even duidelijk geworden hoe nu precies de verbinding tussen de vignetten en de voorgestelde theorie gedacht moet worden. Blijkens de referenties is Ferrari wel op de hoogte van andere denkers over mentalisatie, zoals Wilfred Bion, Jacques Lacan en Melanie Klein, maar zijn opvattingen verschillen in menig opzicht van de hunne. Het lijkt erop dat de ideeën van Bion

het bij Ferrari het meest moeten ontgelden, terwijl Bion in het boek de mentor van de auteur wordt genoemd.

Ferrari heeft een uitdagend en eigenzinnig boek geschreven over een actueel onderwerp in de psychoanalyse. Helaas is hij niet echt in dialoog getreden met andere auteurs die zich op het terrein van de psychogenese hebben bewogen. Het is vooral jammer dat hij zijn mentor Bion, die op het terrein van de theorievorming omtrent de psychogenese briljant genoemd

kan worden, op essentiële punten is afgefallen in plaats van met zijn ideeën voort te werken. Het idiosyncratische jargon van de auteur zal er wel niet gauw toe bijdragen dat een acceptatie en waardering door een groter psychoanalytisch publiek in het verschiet ligt.

Dr. J.A.M. de Kroon is psychiater en psychoanalyticus (lid van de *Association Mondiale de Psychanalyse* en de *New Lacanian School*), ex-A-opleider en werkzaam in privé-praktijk.